

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Ե Ի

Մ Ի Ա Մ Ա Ն Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ, ԵՒ ՄԻԹԱՐԵԱՆՅ ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՒԹԻՒՆԸ.

Գ.

Հին առեւնի ճգնաւորաց պատմութեանը մէջ բնական է թէ օր մը մարդուն մէկը ճգնաւորի մը համբերութիւնը փորձելու մտքով՝ առջեւն անցեր է, սկսեր է ամէն տեսակ ծանր խօսքերով զինքը նախատել: Հեզահոգի ճգնաւորը անոր ամէն բաժին ալ իրաւունք տալու պէս կ'պատասխանէ եղեր թէ „Այո, այդպէս է, ճշմարիտ է“: Բայց երբ զիմացինը կ'ելլէ „Դուն հերետիկոս ու հերձուածող ես“ կ'ըսէ, ճգնաւորին համբերութիւնը կ'հատնի. իսկոյն ձայնը կ'բարձրացնէ ու պատասխան կուտայ թէ „Ո՛հ, այդ նախատինքը չեմ ընդունիր. ինչ յանցանքներ որ առաջ ըսիր՝ որը շատ որը սակաւ՝ ունէի, իմ պակասութիւններս էին. բայց հերետիկոսութիւնն ու հերձուածողութիւնը իմ հաւատքիս ու խղճմտանքիս կ'ըրպչին, անոր համար չեմ ընդունիր. գիտցիր որ ես ոչ հերետիկոս եմ եւ ոչ հերձուածող“:

Միսիթարեանք՝ իրենցմէ կամաւորապէս բաժնուած չորս վարդապետաց վրայ զանազան պակասութիւններ դրին, վարդապետները լրաեցին քրիստոսապատուէր համբերութեամբ. բայց երբ Միսիթարեանց իրարու մէջ խօսածը եւ ուրիշներու բօածը կ'ըսեն թէ սոքա սրտով կարողիկ են, պարտական են, ու միայն դրսէն հայութիւն կ'կեղծաւորին, — չեն դիմանար, պէտք է որ ձայներնին բարձրացնեն ու իրենց լուսաւորչական հաւատքին, ուղիղ խղճմտանքին ու ազգութեան իրաւունքն ու պատիւը պաշտպանեն:

Բայց Միսիթարեանք առանց պատճառի կամ պատճառանքի բան չեն ըներ, որպէսզի իրենց խօսքին հաւատացող շատ գտնեն: Ի՞նչ պատճառանք գտան ուրեմն՝ չորս վարդապետաց վրայ կաթոլիկութեան մուրը քսելու համար: — Մեր գիտցածները այս երկուքն են.

Ա. „Յայտարարութիւն անցից Մուրատեան Վարժարանին“ ըսուած տետրակին 222 երեսը խօսք մը գրած ու տպած են վարդապետները 1855-ին, այսինքն այն ժամանակներն որ ամբաստանեալ եւ դատաւիտեալ էին ի-Մխիթարեանց ոմանց ի Հռովմ աւելի իբրեւ ազատամիտք եւ բողոքականք, հետողք ընդդէմ այն եկեղեցական իշխանութեան՝ որոյ տակն էին տակաւին. եւ խօսքը այս էր թէ իրենք *ի հաւատքս հռովմէական եկեղեցւոյ համաձայն եւ հպատակ են, եւ մտքերնին դրած են միշտ համաձայն եւ հպատակ մնալ*: Ինչո՞ւ համար այս խօսքը զարմանք պիտի բերէր անոնց՝ որ արդէն զիտէին թէ այն վարդապետները յիրաւի կաթողիկ եւ հռովմէական էին մինչեւ այն ժամանակը: Բայց յետոյ... բայց այժմ... Բնչպէս կարող են ըսել թէ նոյնպէս կաթողիկ են այն վարդապետները, եւ նոյն խօսքին վերայ հաստատ կեցած: Եւ սակայն հարկ է ըսել *ի պատիւ եւ ի մխիթարութիւն Մխիթարեանց, որ այս խօսքը միայն իրենք չեղան վարդապետաց հռովմէականութեանը ապացոյց առնող, այլ գոնուեցան նաեւ ազգիս լուսաւորչական մասին մէջ քանի մը կարճատես եւ կարճամիտ անձինք որ իրենց անիրաւ նախանձէն ու հակառակութենէն յաղթուած՝ կասկածելի համարեցան այն վարդապետաց հայութիւնը՝ նաեւ երեք չորս տարի ետքը, այսինքն՝ նաեւ յետ կարգաւ „Պատմութիւն Վերադարձի երկից Վարդապետաց“ անունով տետրակը, յորում ըսուած էր յայտնապէս՝ այն խօսքին մեկնութիւնը տալու մտքով. „Յայտնի բան է թէ այն խօսքին մէջ *ի հաւատքս ըսելով՝ մեր միտքն էր հաւատքս եւսիս մատուցել միայն հասկընալ, եւ ոչ երբէք այն անիրաւ եւ անտեղի նորաձեւութիւններն որ Հռովմայ անթողն հպատակող աստուածաբանները կուզեն իբրեւ հաւատքս մատուցել ընդունել տալ տգիտաց, ինչպէս են պապին գերագոյն իրաւասութիւնը ի վերայ ամենայն եկեղեցեաց՝ իբրեւ միմիայն փոխանորդ Քրիստոսի, անոր անսխալութիւնը, ընդհանուր ժողովէ մը աւելի մեծ իշխանութիւն ունիմ ըսելը, որ եւ իցէ աստուածաբանական անորոշ խնդիր կամ կարծիք՝ իւր անձնական հեղինակութեամբը կամ թէ մասնական ժողովով իբրեւ մասն հաւատոյ հաստատելը, եւ անոր դէմ խօսողները հերետիկոս ու հերձուածող են ըսելով**

„դատապարտելը, եւ այլն եւ այլն: Սակայն կիսատովանիմք որ ամենայն կերպով իրաւունք ունէին այն համազգիք որ կարծես թէ մտքերնին դրեր էին որ մեք իբր թէ *արդեն* զարձեր մտեր եմք նորէն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առաջնորդաց իշխանութեան տակը. ուստի եւ տեսնելով թէ այն մեր դաւանութիւնը ուրիշ *պատկան* վարդապետաց դաւանութենէն տարբերութիւն մը չունի՝ գայթակղեր ու վշտացեր էին: Այն միջոցին համար սխալ էր կարծիքնին. բայց եւ հարկ չհամարեցանք զրաւոր պատասխան մը հրատարակել իրենց մեղադրութեանը դէմ:

... „Այն Յայտարարութիւնը գրած ատեն՝ ճիս Բնչ վիճակի մէջ էինք մեք. — ամբաստանութիւն չկար որ չընէին վրանիս անոնք, որ իրենց անլուր գործողութիւնը արդարացրնելու կարօտ էին՝ մեր վրայ մեծամեծ յանցանքներ շփելով. այսինքն անհնազանդութիւն, ապստամբութիւն, անհաւատարմութիւն, յանդգնութիւն, խռովարարութիւն, եւ այլն եւ այլն: Բայց որովհետեւ եկեղեցական անձինք էինք՝ Գաղղիոյ պէս կաթողիկ երկրի մը մէջ մինչեւ այն օրերը *կարողի* ճանչցուած, ուստի եւ իբրեւ բովանդակութիւն այն ամենայն ամբաստանութեանց այս խօսքս հաներ էին մեր վրայ որ իբր թէ մեք հաւատոյ վարդապետութեան մէջ ալ կասկածելի եմք, անտարբերեայ եմք, *նոր աղանդ* մը հնարելու ետեւէ եմք:

... „Այնպիսի պարագաներու մէջ, եւ քանի որ դեռ հռովմէական առաջնորդներուն լուծը թօթվելու որոշ ղիտաւորութիւնը չունէինք, Հռովմայ եկեղեցւոյն անուանը տակ գէթ առ ժամանակ մի պատուարուիլը հարկաւոր սեպեցինք՝ գրեթէ նոյն իմաստով որով երբեմն եւ սուրբն Պօղոս իւր կեանքը վերցրնել ուզող թշնամիներուն դէմ բողոքներ էր թէ *Հռովմայեցի եմ*, ուրիշ անգամ մըն ալ աղաղակեր էր թէ *Փարիսեցի եմ*, եւ այնպէս անոնց անիրաւ բռնութիւններէն առ ժամն ազատեր էր (*):

... „Այս է ահա այն մեր տպագրութեամբ հրատարակած *անորոշ* դաւանութեան անկեղծ եւ ճիշդ բացատրութիւնը. որով յուսամք թէ բնական կերպով մը անկէց գայթակղեալ եղբարք միտքը կը թշկուի“:

(*) Գործ. Ժ2, 37, 38, ԽԳ, 6: Փիլիպ. Գ, 5:

Բ. Չորս վարդապետաց վրայ կաթողիկոթեան մուրը ծածուկ քսեցին Մխիթարեանք, եւ նոցա վկայութեանը կարօտ քանի մը անտարբերեայ կամ լուտերամիտ չարախօսներ, երբոր տեսան „Վարդապետարան ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ“ անունով դասատետրը, յորում հեղինակը մասնաւոր ջանք ունեցեր է Հայաստանեայց եկեղեցին պաշտպանելու ընդդէմ պապականաց, աներկիւղ մէջ բերելով ու լուծելով նոցա առարկութիւններն ու պատճառաբանութիւնները:

Տեսնեմք թէ ինչ է այն զրքուկին շարադրութեանն ու տպագրութեանը պատմութիւնը, եւ ինչ կերպով պատճառ տուաւ Մխիթարեանց եւ ուրիշ քանի մը ինքնակոչ աստուածաբանից ըսելու թէ անոր վարդապետութեանցը մէջ կաթողիկոթեան հոտ կայ:

Պատմութիւնը այս է:— Փարիզու մէջ երբ Հայկազեան Վարժարանը բացուեցաւ 1856-ին, կրօնական ուսմանց դասատուութիւնը Գաբրիէլ Վարդապետին յանձնուեցաւ. եւ նա պարտք ճանչցեր էր իրեն այնպէս սովորեցնել աշակերտացը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ուղղափառ վարդապետութիւնն որ թէ իրենց դաւանանքը աղէկ գիտնան, եւ թէ կարող լինին պապականաց եւ բողոքականաց հարցմունքներուն ու առարկութեանցը զոնէ այնքան ճիշդ եւ զօրաւոր պատասխաններ տալ որքան եւ ինչպէս որ կպահանջուի բարեկիրթ եւ խաղաղասէր աշխարհականէ մը: Իւր այս դիտաւորութիւնը կատարելու չէին կրնար օգնել ուրիշ տպագիր տեսակ տեսակ հայերէն քրիստոնէականները, յորոց ոմանք սաստիկ համառօտ են եւ անկատար, եւ ոմանք չափէ դուրս ընդարձակ կամ զրաբառ: Լաւ համարեցաւ նորէն շարադրել հայերէն քրիստոնէական մը՝ համառօտ հարցմունքներով ու պատասխաններով, ռամկօրէն յստակ լեզուով, պարզ ոճով, մէջը հաւատոյ եւ բարի վարուց վերաբերեալ ամէն հարկաւոր գիտելիքներն ամփոփելով, եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութեան ուրիշ քրիստոնէայ եկեղեցեաց դաւանանքներէն ինչ տարբերութիւններ ունեցածը նշանակելով:

Այն Վարդապետարանին շարադրուած միջոցին էր, 1857-ին սկիզբները, որ Գաբրիէլ Վարդապետը Ռուսաստան դառնալու ատեն Պոլիս հանդիպեցաւ, ուր Ամենապատիւ Սրբ-

բազան Պատրիարքն Յակոբոս՝ ուրիշ Գերապատիւ Վարդապետաց առջեւ յորդորեց զինքը Աստուածաբանութիւն մը հրատարակելու. եւ երբ խօսքը Վարդապետարանին վրայ եկաւ, հեղինակը պատասխանեց թէ „Չայն եւս պատրաստ եմ նորէն աչքէ անցընելով տրպագրելու, բայց այս պայմանաւ որ Ձեր Սրբութիւնը եւ Հոգեւորական ժողովը բարեհաճին նախ ձեռագիրը քննել, եւ եթէ հարկ համարին՝ սրբագրել, եւ յետոյ հրաման տան տպագրութեան“: Հաւանեցաւ Սրբազանը, եւ Գաբրիէլ Վարդապետը Խրիմ դառնալէն ետեւ՝ նոյն տարւոյն սեպտեմբերի ետքերը Վարդապետարանին ամբողջ բնագիրը յուղարկեց Պատրիարքին՝ հանդերձ այսու նամակաւ.

«Ամենապատիւ Սրբազան Տէր եւ Հայր Հոգեւոր.

«Յետ ընդունելութեան օրհնութիւնաբեր նամակի Սրբութեանդ՝ տուելոյ յ13 յուլեայ, ընկալայ եւ զպարգեւդ հայրենի՝ զգաւազանն պատուական, իբրեւ արդարեւ գաւազան զօրութեան առաքեալ ինձ իՍիոնէ կազդուրիչ տկարութեան անձինս, եւ ցուպ մխիթարութեան հաւատացեալ ժողովդդոց մերոյ եկեղեցւոյս, եւ անմոռաց յիշատակ Ձերումդ առ իս հայրագործ խնամոց. որոյ վասն եւ շնորհակալու մտօք համբոյր մատուցանեմ աջոյ Սրբութեանդ:

«Պատեհաւ ուղեւորութեան իկողմանդ յայդոսիկ Մեծապատիւ քաղաքակցի մերոյ եւ ազգասէր բարեկամի Մանուկ Աղայի Աթմնճեան ընիկ Պօլսեցւոյ, յղեմ առ Ամենապատիւ Ձերդ Սրբութիւն ըզՀամառօտ Վարդապետարան ուղղափառ հաւատոյ՝ յօրինեալ առ յինչն իպէտս Ազգային ուսումնարանաց. եւ խնդրեմ յանձն առնել զայն իքնութիւն Հոգեւորական ժողովոյն, որպէսզի տպագրեսցի իՓարիզ վաղագոյն որչափ իցէ հնար. քանզի եւ իՀայկազեան Ազգային Վարժարանին կարեւոր է յոյժ: Իդարձուցանել զայն առ իս Սրբութեանդ հանդերձ ուղղագրութեամբքն՝ որոց ունիցի արդեօք պէտս, յղեցիք Թերեւս եւ զընդարձակն նորին յօրինեալ իգրոց բարբառ իպէտս կղերիկոսաց, եւ յետ այնորիկ ապա բուռն հարից զեռամասն Աստուածաբանութեանէն խոստացելոյ՝ սատարութեամբ արօթից եւ օրհնութեան Ամենապատիւ Սրբութեանդ:

«Ստիպեալ իգործոց կարեւորաց ուղեւորել ընդ հուլ ընդ եղբօրն իմում իՓեմբաղուրկ վասն երկամսեայ ժամանակի, հարկիմ աստէն ձմերել, եւ

զվերադարձն իմ իՊօլիս յապաղել մինչեւ ցմուտս
գարնայնոյն, յորում ժամանակի ակն ունիմ Տե-
րամբ արժանաւորել դարձեալ տեսութեան Սրբու-
թեանդ Ձերոյ: . . . Մնամ

«Ամենապատիւ Սրբազան Տէր,

«Ձերումդ Սրբութեան

„Նուստ եւ աղօթարար որդի

„Դարբիէլ Վարդապետ Այվազեան:

», իՖէֆէ, 2 սեպտեմբերի, 1857:»

Վարդապետարանը շարադրուած էր, ինչ-
պէս որ ըսինք, զիսաւորապէս Փարիզու Հայ-
կագեան Վարժարանին աշակերտներուն հա-
մար, ըսել է՝ Տաճկաստանի մէջ գտնուող Հայոց
համար, եւ Տաճկաստանի Հայոց Սրբազան
Պատրիարքին հրամանաւր կամ յորդորանօքը.
ուստի եւ բնական կերպով երկու սեպհական
յատկութիւն պիտի ունենար. մէկը այս՝ որ
մէջը հարեւանցի խօսքերով ալ լինի՝ պի-
տի գտնուէին այն կրօնական խնդիրներն որ
ուրիշ տեղերէն աւելի Տաճկաստանի Հայոց մէջ
շատ կրանէին, մանաւանդ քանի մը տարիէ
իվեր, եւ որոնք ընդարձակ եւ պարզ խօսքե-
րով տպագրուած էին արդէն 1854-ին՝ այժմու
Վեհափառ Կաթողիկոսին հրատարակած գե-
ղեցիկ գրքին մէջ, որոյ անունն է „Հանդի-
սարան ուղղափառութեան Հայաստանեայց ե-
կեղեցւոյ“: Երկրորդ յատկութիւնն ալ այս
պիտի լինէր հարկաւ՝ որ Տաճկաստանի Հայոց
ընդունելի լինելու համար՝ Կոստանդնուպօլսոյ
Պատրիարքին հաւանութեամբը տպուէր:

Մինչդեռ Վարդապետարանը իՊօլիս Պատ-
րիարքին եւ Հոգեւոր Ժողովոյն ձեռքը քննուե-
լու վրայ էր, անոր հեղինակին Ռուսաստանի
մէջ առաջնորդական պաշտօն տրուեցաւ. ո-
րով եթէ անկէց ետքը աստուածաբանական
ծանր գրուածք մը հանել ուզէր, հարկը եւ
բարեկարգութիւնը կպահանջէին որ էջմիածնայ
Սրբազան Կաթողիկոսին կամ սրբագումար
Սիւննոգոսին գրաւոր հաւանութիւնն ընդունէր:

Վերջապէս յաջորդ տարւոյն սկիզբները
Սրբազան Պատրիարքէն հետագայ նամակն
ընդունեցաւ Գաբրիէլ Վարդապետը.

«Գերապատիւ եւ սրբալիցն վարդապետ,
իմս ընտելագոյն եւ հոգեկցորդ սիրեցեալ.

«*Pursk* նուիրեմ ողջոյն սիրոյ եւ յարգանայ.

«Զսիրամատոյց նամակ շեռում Գերապատիւ
սրբութեան՝ զժամուցարարն ասեմ զհաշտող

ժամանելոյ իշայրենիս, վաղ ուրեմն բերեալ
այսի մատոյց մեզ Պատաւարելի անձն այն՝
աղայ Մանուկ սիրունեան, սիրոյ արդարեւ
արժանի առ իշէնջ. որ եւ հայրենակից մեր
գոլով ոչ անհանաչ էր իմէնջ, եւ ոչ անբաժ
խսիրոյ:

«Ընդ գրոյդ ընդ այնմիկ էր եւ վարդապե-
տարան ուսմանց հաւատոյ Հայաստանեայց ե-
կեղեցւոյ՝ իմիջակ դաս աւանդեալ. Տեսա՛մ
զնա յօրինուած ընկիւր, գորոյ եւ զհաւատարն
առաւ, եւ կամեա՛մ Հոգեւորական Ժողովովս
զնոյն սալ իսպագրուիս:

«Զարմացա՛մ ամենեւումբ, զի չունէիր եւ ոչ
մի ժամ պարապոյ իսէպ նամականեաց առ
վաղսացիկ բարեկամս քո, եւ ոչ նեպանի
նորսացիկ հայրենակցացդ՝ տային ճշգրտ
եւ պարապ, առ որս կերպարանէիր զնա վե-
մական խորհրդածութիւնս, եւ համոզէիր իսկ.
բայց նայելով իպիսոյս սգգային վարժարա-
նաց, եւ որպէս ակնունէամն իմումմէ Գերա-
պատիւ սրբութենէ՝ զգրասիրակ միսս քո եւ ըզ-
ձեռս ժացուցեր, զի մի մանկսին Հայկա-
զուն՝ իսղոսոր աղբերաց ըմպիցեն զվարդապե-
տութիւն Բիւսանէական ուսմանց:

«Գոգցես քեզմանապից ոգով եղեւ դիտու-
մըն եւ մննութիւն Հոգեւորական Ժողովոյս, զի
Տեսին քէ սիրելեալն քո վարեալ համառօտա-
սիրութեամբ՝ խորեալ էիր իկրկնութեանց,
քէպէս յառաջն կամ զկնի ըստ նամասրութեանն
հաջ լուսաբանեալ էիր:

«Ուսի արժան դատեաց առ չսալոյ Տեղի տա-
րապատր գրուցից՝ յայլ հաւատար առնուլ յա-
մենայնի՝ քէ եւ կրկնութեամբ մեկին վարեալ,
եւ զնոյն կնեալ վաւերացուցա՛մ իմամուլ սալ:
որպէս եւ հաւատարն գրոյ հաւանութեան Ժո-
ղովոյն է ընդ գրոյս, ընդ նմին է եւ օրինակն
արձակեալ իձեռմէ Գերապատիւ սրբութենէ.
յուսամբ Ժողովովս հանդերձ՝ քէ ոչ դժկամա-
կի՛ր ընդ մասնաւոր փոփոխութիւնս:

«Յուսամք քէ սկսեալ էք եւ զկատարեալագոյն
վարդապետարանն, եւ լնում զփափա՛մ Կղերց
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ոչ անագան. հան-
գի լու եղեալ նոցա քէ վասն իւրեանց յատկ
իմն պատրասի, անգուսպ ոգով լինին ի-
խնդիր:

«Այլ ինձ ասեմ առանձին, որպէս եւ ամե-
նայն եկեղեցականաց սգգիս մերոյ յաւեսա-
գոյն եղեւ անձկալի հրատարակութիւն մեծի

ասուածաբանութեան, զոր վաղու խոսացար գրով, զոր եւ բազում գրով եւ բանիւ յորդոր ետուն:

«Արդարեւ որոց ծագիւ մասին հաւակ առեալ են այնմ ըղձալի դպրութեան, ցայս վայր յաղամով գրենիս քարափին. վասնակին բազմօք եւ շահին սակաւօք. իսկ որոց փափաքինն նմին բերել պարապ, տեսեալ զանամբ ձեռն խօսիցն, յեսս իսպառ խուսափեն: Բայց թէ լուսաբանեալ հրատարակեսցի այնմ գիտութեան մասեան՝ գոնէ յերիս եւ ի չորս հասորս, պիտանի լինի սզգիս մերոյ, եւ վաղվաղակի առ ամենայն տեղիս տարածանի. ուսի մի լիցի յապաղումն եւ այսր կարեւորագոյն գործոյ:

«Ողջ լինել ըղձանամ

«Չերդ Գերապասիս սրբութեան

«Բարեացակամ եւ մեղիմ միշտ

«Պ. Կ. ՅԱԿՈԲ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ:

„ԽՊատրիարքարանի մերօք որ ի Կ.-Պօլիս.

„Ն յունուարի, 1858“:

Անոր հետ մէկտեղ էր նաեւ Հոգեւորական Ժողովոյն քննողական փառաւոր վճիռը՝ այս խօսքերով գրուած.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶՈԳԵՆՈՐ ԺՈՂՈՎՈՅ

Առ Տէր Յակոբ Սրբազան Պատրիարք Կ. Պօլսոյ.

«Ասուածաբեալ Հայր եւ Տէր Սրբազան.

«Միջակ դասու դասասեռ Քրիստոնէական Վարդապետութեան, անուանեալն Վարդապետական Ողորդական Հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցոյ, զոր յօրինեալ է Գերապասիս Տ. Գաբրիէլ Վարդապետ Այվազովսի բնակեցոյն եղբայր մեր, եւ առաջեալ իբրեւնութիւն, անս մասուցաւ յԱսեան Հոգեւորական Ժողովոյս:

«Որ եւ սա ինքն բաց յառանձնական դիմանց՝ իմանի մի նիստս իւր արար իմաստարկի մանրակրկիտ խուզողութիւնս, եւ ետես՝ զի Քաջիկ Հեղինակն գործոյդ՝ ըստ գծին անուանելոյ Միջակ դաս՝ վարեալ յամենայնի համառօտութեամբ, ուրեմ ուրեմ չէր գրեալ բացայայտ ըստ կարեւոր իմաստիցն, թէպէտ յառաջոյ կամ զկնի քաջ քաջ պարզաբանեալ էր:

«Զգուշաւորեցաւ Ժողովս, եւ ոչ աւելորդ դասեաց յամենայնի եւս զկրկնութիւնսն, զի մի ոք տարակուսեսցի զՊատուասիրելի Հեղինակէն, եւ ոչ զբնօրն բնօր գրուածոց նորա. նա զի ակնկալիք են՝ նորին արդիւնաւոր եւ փափաքելի այլոց եւս վասակոց հետզհետէ հանդիպիլ:

«Ապա ներեցէք, Հայր Ասուածաբեալ, զի անագանեաց Ժողովս զիւր դասումն, եւ կամ արար կրկնութիւնս, կամ յապաւեաց եւ կամ յաւել զբառս ինչ կամ զբան Հեղինակին, եւ ինոր հաւատարմ էառ. զոր արդ մասուցանեմք ստորագրութեամբ մերով առ Ասուածաբեալ Հայրութիւնդ:

«Հանեալ է Ժողովս ըստ այսմ օրինակի սպագրել եւ հրատարակել յամենայն դպրոցս Ազգիս. աղաչեմք զի դու ինքն հանեսցիս զօրինակն բնկալեալ ի Ժողովոյս արձակել առ Ուսումնական Հեղինակն, եւ քանզի հրաման սպագրութեանն ի Փարիզ.

«Ո՛ր Հայր եւ Տէր Սրբազան.

„Նուստ կանառորդք Հոգեւորական Ժողովոյս

„Սրբազան Տօր Տեղապան, Դասիք եպիսկոպոս.

„Պատրիարքական Փոխանորդ, ն. Իգնատիոս Վարդապետ.

„Ն. Ժ. Խանակ Վարդապետ, Փոխանորդ Ս. Երուսաղեմի.

„Նուստ Յովնանէս Վարդապետ Դուզլուճուխի.

„Ն. Ժ. Պօղոս Պ. Վարդապետ.

„Իրիզոր Քանանայ Պէշիկաշու.

„Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցոյ Տէր Յարութիւն.

„Մանտեի Տէր Դաւուստ.

„Յովնանէս Քանանայ Փափագեան.

„Ն. Երեմիա Քանանայ Խազիւղի.

„Սուրբ Գեորգ Եկեղեցոյ Տէր Փիլիպպոս.

„Մայր Եկեղեցոյ Տէր Գեորգ.

„Ն զեկտեմբերի, 1857, ի Պատրիարքարանի Հայոց“:

Այս վճռոյն մէջ զխաւորապէս երկու դիտելու բան կայ. մէկը այս՝ որ հեղինակին աղաչանացը համեմատ՝ Հոգեւորական Ժողովը ամենայն մտադրութեամբ քննեց է այն գրուածքը, եւ ոչ թէ վերիվերոյ եւ հարեւանցի կերպով, ուստի եւ ուզածը վերուցեր՝ ուզածը աւելցուցեր է մէջը: Եւ միւսը այս՝ որ կարծես թէ գուշակելով Միջակութեանց ըսելիքները, բողոքականաց գրելիքները, եւ անտարբերեայց աղաղակները, զրեք թշնամաբար բերել է իւր քննադատութիւնը, որպէսզի ամենեւին տեղիք չմնայ ըսելու թէ այն զրքուկին քննութիւնը աշուուրութեամբ, կողմնասիրութեամբ

կամ գէթ պաղուծեամբ եւ անհոգութեամբ եղած է: Եթէ Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքարանին պէս պատկառելի ժողով մը այսքան զգուշաւոր քննութենէն ետեւ ալ ոչ կաթողութեան հոտ տեսեր է կամ թողուցեր է մէջը, ոչ բողոքականութեան եւ ոչ ուրիշ որ եւ իցէ մոլար վարդապետութեան, որ Հայը կը համարձակի ըսելու թէ ինքը այն վարդապետարանին մէջ շատ մոլար վարդապետութիւններ կ'գտնէ. բայց եթէ այն Մխիթարեանք որ մինչեւ երանաշնորհ Տաթեւացոյն գրուածոցը մէջ կաթողութիւն եւ պապականութիւն կը գտնեմք ըսելով կ'աւրծին. բայց եթէ այն ինքնակոչ աստուածաբանները՝ որ իրենք բոլորովին անկրօն են, եւ սակայն Հայր մերին մէջ անգամ տասը տեսակ մոլորութիւն կ'գտնեմք ըսելով կ'հայնոյեն. բայց եթէ այն բողոքականները՝ որ մտքերնին դրեր են թէ Հայաստանեայց եկեղեցին շատ դիւրաւ պիտի կլկեն՝ թէ որ կըրցածներուն չափ սաստկացրեն Հայոց սրտին մէջ այն ատելութիւնն որ իբր թէ բնականապէս մտած է ընդդէմ Յունաց եւ Լատինացոց, անոնց մեր եկեղեցիին ժամանակ ժամանակ բրած անիրաւ եւ անտեղի պահանջանացը համար, եւ մոլորութիւն կարծեցրեն մերոց նաեւ այն հին եւ սրբազան վարդապետութիւնները որ նոյնչափ սեպհական են Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝ որչափ Յունաց եւ Ասորւոց եւ Լատինացոց: Այս մտքով կ'հասկընամք ահա անուանեալ *Mekasapker* լրագրոյն վարդապետարանին դէմ բրած տղայական խօսքերը. այս մտքով կ'հասկընամք նաեւ այն խմաստակին խօսքն որ արժանահաւատ անձի մը ըսեր է թէ „Այն վարդապետարանին հեղինակը կամ պապադաւան է կամ յունադաւան“. ուստի եւ արժանաւոր պատասխանն ընդուներ է թէ „Այս ալ աւելցուր — եւ կամ բողոքական. — եւ ես քեզի կցուցրեմ որ հարազատ հայադաւան է եւ ուղղափառ Լուսաւորչական“:

Բայց մեր մեր պատմութեանը դառնամք: — Հեղինակը վարդապետարանին այնպէս բոլորովին նոր գաղափարուած օրինակը առնելուն պէս՝ անփոփոխ հաւատարմութեամբ խնայն յուղարկեց Փարիզ որ տպագրուի, 1858-ին սկիզբները, առանց ճԱԿԱՏ կամ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ մը անգամ աւելցրելու, որովհետեւ իրեն յանձնուած առաջնորդական պաշտօնին նոր եւ

ծանր զբաղմունքները չէին ներեր որ այնպիսի մանր պարագայից աւելի մտադրութիւն ընէ: Ուստի եւ զարմանք չէ որ տպագրիչները ճակատը այնպէս տպագրեցին՝ ինչպէս որ իրենց պատշաճ երեւցեր էր, յառաջաբանական ծանուցումն ալ այնչափ համառօտ ըրին՝ որչափ որ իրենց հարկաւոր երեւցեր էր, չտարակուսելով հեղինակին իրենց վրայ ունեցած իրաւացի եւ անսահման վստահութեանը:

Տարածուեցաւ վարդապետարանը Տաճկաստանի ազգայնոց մէջ, եւ առհասարակ ամենուն ընդունելի եղաւ՝ իբրեւ պարզ եւ միանգամայն ամբողջ եւ ամփոփ քրիստոնէական վարդապետութիւն, պատանեկաց ձեռքը տալու ամենայն կողմանէ յարմար. եւ Մխիթարեանք թէպէտ ամենայն հնարք բանեցուցին որ ազգին աչքէն հանեն այն գրքոյկը, եւ ինչպէս որ մինչեւ ցայժմ ըրեր են՝ իրենց լատինական խմբով ծթուած քրիստոնէականները քշեն, բայց այս անգամ խօսքերնուն մտիկ ընող չունեցան:

Գտան Ռուսաստանի Հայոց մէջէն քանի մը հոգի՝ իրենց մտքին եւ շահուն ձեռնառու, կամ ատելութեանը ուղղակի եւ անուղղակի գործադիր, եւ զանոնք դրդեցին ու գրգռեցին ծածուկ ընդդէմ վարդապետարանին եւ անոր հեղինակին: Բայց անով ալ բան մը չշահեցան: Վասնզի արդէն այն գրքուկին առաջին տպագրութիւնը ընցած լինելով, հեղինակը աճապարեց յուղարկելու զայն առ նորընտիր Վեհափառ Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց, եւ ինզորեց որ իւր հաւանութիւնը կամ հրամանն ալ շնորհէ երկրորդ տպագրութեանը համար: Սոյն միջոցիս Տփլիսեցի Տէր Յովսէփ Օրբելեան Արժանապատիւ ուսումնասէր քահանայն եւս նոյն գրքոյկը Թիֆլիզու աշխարհաբափն վերածեց, եւ յուղարկեց հեղինակին որ տպագրուի: Յուսամք թէ երկու տպագրութիւնն ալ մօտեւս կսկսին եւ կաւարտին՝ շնորհիւ եւ հրամանաւ աստուածաբեալ Հովուապետին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ:

Այս է աւասիկ վարդապետարանին շարադրութեան եւ տպագրութեան պատմութիւնը: — Յաջորդ յօդուածին մէջ կ'տեսնեմք թէ անոր մէջի խօսքերէն որոնք կ'սկսածելի երեւցան Մխիթարեանց, բողոքականաց եւ անտարբերեայց: